

“Ermeni Mes’elesine Dâir Lâyihâ-i Abidânem” Başlıklı II. Abdülhamid’e Sunulan Bir Lâyihâ

Mustafa Oğuz*

Özet

Ermeni meselesi tarihlerimizde 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile birlikte başladığı yaygın bir kanaattir. 93 Harbi sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermeniler artık sadece Osmanlı Devletinin tebaası olmaktan çıkarak başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletlerinin himayesinde olan bir azınlık konumuna girmişlerdir.

Makalemizde Ermeni meselesinin başlamasından sonra devlet adamlarının olaya bakışını yansıtan bir belgeyi incelemeye aldık. II. Abdülhamid’in önemli özelliklerinden biri de devlete ait olan her konuda ve meselede devlet adamlarından lâyiha istemesi ve bu lâyihalar çerçevesinde politika takip etmesidir. Çalışmamızda incelediğimiz belge “Hakkı” isminde birinin yazdığı 15 Nisan 1895 tarihli olan lâyihadır.

Lâyihada Ermeni meselesi üç başlık altında incelenmiştir. Birinci bölümde Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, ikinci bölümde Ermeni meselesinin şimdiki hali ve üçüncü bölümde Ermeni meselesi-

nin çözümü anlatılmaktadır. Lâyihâ yazarı Ermeni meselesinin merkezine bölgedeki vali ve memurların kötü idarelerine bağlamaktadır. Yazar idareciler düzelirse meselenin de büyük bir kısmının çözümleneceğini anlatmaktadır. Yazarın tavsiye ettiği diğer çözüm yolları ise vergilerin düzenlenmesi, adaletin ıslahı, askeriye ve devlet memurluğunda Ermeni ve Hristiyan tebaanın istibdam edilmesidir. Lâyihâ yazarı tavsiye ettiği ıslahatlar yapılırsa Ermeni meselesinin çözüleceğini belirtmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Lâyihâ, Ermeniler, Ayastefanos, Berlin.

A Report Presented to II Abdulhamid Had a Topic Of “Lâyihâ-i Abidânem On Armanian Issue”

The Summary

It is a common opinion that in our history the Armenian issue began with the 1877-1878 Ottoman-Russian War as the War of 93. After 93 War, signed with the Berlin Treaty and San Stefano, the Armenians began not only subject of the Ottoman Empire but also under the auspices of the Russia, United Kingdom, France, Germany, and United States had entered into a minority position. In this article, we have reviewed review a document reflecting the view of the event that after the start of the Armenian issue dignitaries. One of the important features of II. Abdulhamid requested from the statemen reports about everything that belonged to the state, and he followed the policy in this framework. In our study, we have examined the report written by called “Hakkı” was dated April 15, 1895.

In reporting the Armenian issue had been examined under three headings. The issue was explained as at the first part, the emergence of the Armenian issue, the current state of the Armenian issue in the second part and the third part was described the solution of the Armenian issue. The author of the pledge at the center of the Armenian issue in the region related with the governors and officials of mismanagement. The author told if administrators improved, a large part of the issue would be resolved.

(*) Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.
e-posta: mustafaoguz71@gmail.com

Other remedies as recommended by the authors tax regulation, improvement in justice, Armenians and Christians were recruited to the military and other offices. He stated if reforms recommended by the author of the report were made, the Armenian issue would be resolved.

Key Words: II. Abdülhamid, Report, Armenian, San Stefano, Berlin.

Giriş

XXI. yüzyılı idrak ettiğimiz zaman diliminde, geçmişten tevarüs ettiğimiz mirası da Türk milleti olarak geleceğe taşımaktayız. Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden miraslardan hiç şüphesiz en önemli ve ağırlığından dolayı altında ezildiğimiz konuların başında "Ermeni Meselesi" gelmektedir. Ermeni meselesinin ortaya çıkışı, Osmanlı Devleti'nin bu mesele hakkındaki tavrı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren uluslararası ilişkilerde devamlı surette devletin karşısına çıkması ve halen çözemediğimiz bir mesele olarak ortada durması, toplumun kanıksadığı ve artık bıkkınlık veren bir şekle dönüşmüştür.

2015 yılının Ermeni tehcirinin 100. yıldönümü olması özellikle diaspora Ermenilerinin bu meseleyi her zaman olduğu gibi uluslararası boyutta yoğun bir tarzda gündeme getirme hazırlıkları, meselenin önemini yeniden ve tekraren canlandırmıştır. Tarihte kalmış bir olayın günümüzde hala yeni yaşanmış bir olaymış gibi devamlı surette canlı ve diri tutulması, Ermeniler için anlaşılabilir bir tutum olarak görülebilir. Ancak yüz yıl geçtiği halde Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve milletin bu meselenin tarihi bir olay olarak tarihte kalması için yapması gerekenlerin birçoğunu yerine getirememesi, Ermeniler tarafından bu meselenin her yılın nisan ayında gündeme getirilmesine ve tartışılmasına; nisan ayı geçtikten sonra ise bu meselenin Türkiye tarafından buzdolabında soğutulmaya terk edilmesi şeklinde bir sürece dönüşmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Ermeni meselesinin tarihe ait bir mesele olduğunu ve bunun tartışılmasının tarihçilere bırakılması gerektiğini iddia ederken; Ermenistan ve diaspora Ermenileri bu iddiayı reddederek siyaset, kültür, edebiyat başta olmak üzere her alanda meseleyi canlı tutmak için büyük bir gayret sarf etmektedirler. Ermeniler bu mesele hakkında her yıl artarak devam eden edebi ve kültürel yayınlar ve lobi faaliyetleri ile Türklerin Ermenilere karşı soykırım yaptığını dünyaya kabul ettirmede büyük başarı göstermişlerdir. Türkler ise daha çok savunmada kalarak soykırım iddiasını reddetmektedirler.

Makalemizde Ermeni meselesinin başlamasından sonra devlet adamlarının olaya bakışını yansıtan bir belgeyi incelemeye aldık. II. Abdülhamid döneminin siyasi olayları arasında, onun uğraştığı meseleler arasında Ermeni meselesi de önemli bir yer tutmaktaydı. II. Abdülhamid'in önemli özelliklerinden biri de devlete ait her konuda ve meselede devlet adamlarından lâyiha/rapor istemesi ve bu lâyhalar çerçevesinde politika takip etmesidir.¹ Çalışmamızda incelediğimiz belge Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrak'ta (YEE) 165/10 numarası ile kayıtlı olan ve "Hakkı" isminde birinin yazdığı Rumi 3 Nisan 1311/Miladi 15 Nisan 1895 tarihli lâyihadır.²

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

Konuya başlarken Ermeni meselesinin nasıl ortaya çıktığı ve uluslararası bir niteliğe dönüştüğüne değinmemiz gerekmektedir. Ermeni meselesinin tarihlerimizde 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile birlikte başladığı kabul edilmektedir.

- (1) II. Abdülhamid'e sunulan lâyhalar hakkında bkz. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- (2) Bu makalede kullanılan Hakkı Bey'e ait lâyiha daha önce şu makalede kısmen yer almıştır. Bkz. Mustafa Oğuz, "II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar Işığında Ermeni Meselesi", *Tarihçe Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Yaşada Ermeniler*, Ed. Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karakaya, c. 7, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 127-134.

93 Harbinden sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermeniler artık sadece Osmanlı Devleti'nin tebaası olmakla kalmamış, başta Rusya olmak üzere İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin himayesinde olan bir millet konumuna girmişlerdir.

93 Harbi ile başlatılan Ermeni meselesinin aldığı şekil, aslında Avrupa'da "Milliyetçilik Çağı" denilen XIX. asrın başat kavramıdır.³ Fransız İhtilali ile başlayan süreç özellikle 1830 ve 1848 ihtilalleri ile birlikte milliyetçilik düşüncesinin hız kazanmasına ve her milletin kendi bağımsız devletini kurması ilkesine dayanmaktaydı. Osmanlı'nın bir imparatorluk olması ve "Şark Meselesi"nin merkezinde yer alması "hasta adam"ın⁴ mirasını paylaşmak isteyen "düvel-i muazzama"nın Osmanlı içindeki gayrimüslimleri himaye etmesine ve onları Osmanlıya karşı kıskırtmasına sebep olmuştur. 93 Harbinden sonra gelişen olaylar, Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde Ermenilerin ön plana çıkarılmasında anahtar bir rol oynamıştır.⁵

Rusya tarafından 93 Harbinden sonra 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Barış Sözleşmesi'nde⁶ Ermenilerle ilgili Osmanlı Devleti'ni yükümlülük altına koyan 16. maddedir. 16. maddede "Doğuda Rus askerinin istilâsı altında bulunup, Osmanlı Devleti'ne iâdesi gereken yerlerin tabliyesi, oralarda iki devlet arasındaki iyi münasebetlere zarar getiren karışıklıklara meydan verebileceğinden, Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturduğu eyâletlerde mahallî menfaatlerin gerektirdiği ıslâhâtı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder."⁷ ibaresi ile Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapmayı kabul ediyordu.

Ayastefanos Antlaşması ile kabul edilen Ermeniler hakkındaki ıslâhât kararı, daha sonra 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Muahedesi⁸ ile yeniden tekid edildi. Berlin Muahedesinin 61. maddesinde Ermeniler

hakkında kabul edilen kısım şöyledir: "Bâ-bîâlî, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahallî ihtiyâçların icâb ettirdiği ıslâhâtı geciktirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı emniyet ve âsâyîşlerini sağlamayı taahhüt eder. Ve bu konuda alınacak tedbirleri ara sıra devletlere bildireceğinden bu devletler, sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezâret edeceklerdir."⁹

Yukarıda maddelerini verdiğimiz Ayastefanos ve Berlin Muahedelerinin Ermenilerle ilgili kısımları 1878'den başlayarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesine, Ermeni komitacılarının Osmanlı topraklarında terör ve tedhiş hareketlerine bahane ve sebep olmuştur. II. Abdülhamid, Ermenilerle ilgili Berlin Antlaşmasınının 61. maddesini uygulamamak için politik olarak birçok yol denemiş ve işi sürüncemede bırakarak zaman kazanmaya çalışmıştır.

Çalışmamızda incelediğimiz lâyhada Hakkı Bey, Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve çözüm yolları hakkında şahsi fikirlerini anlatmaktadır. Yazar lâyhasının girişinde meselenin çıkışından önce Fatih Sultan Mehmet devrinden itibaren Osmanlı tebaası olan Ermenilerin sadakatle devlete bağlı olduğunu belirtmektedir.

"... Ermeni cemâati devr-i Fatih'de zir-i idâre-i saltanat-ı seniyyeye geçerek ve mülteci sûretiyle gelen birçokları Der-saadet ve sâir bir takım aksâm-ı memâlikde birleşdirilerek dâimâ

- (3) "Milliyetçilik Çağı" kavramı için bkz. Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Günay Göksoy Özdoğan, Büşra Ersanlı Behar, Hil Yayınları, İstanbul 2008.
- (4) Hasta adam tabirini kullanılması ve XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni tanımlamak için kullanılması hakkında bkz. Alan Palmer, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-34.
- (5) Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve milletlerarası bir sorun haline gelmesi için bkz. Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 65-83.
- (6) İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972, s. 311.
- (7) Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 578-579.
- (8) Danişmend, *a.g.e.*, s. 315.
- (9) Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 697; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 516-521.

reâyâ-yı devlet arasında en sâdik ve şâyân-ı i'timâd olanı add edilmiş ve muhâbebe-i âhireye kadar cemaât-i mezkûrenin sadâkatinden şübbe-yi mücib bir bâl zubûr eylememiştir.”¹⁰

Hakkı Bey, Ermenilerin tarih içindeki durumlarına giriş yaptıktan sonra Tanzimat-ı Hayriye'den sonra Ermenilerin eğitim ve öğretime ehemmiyet vererek Anadolu'da diğer milletlere üstünlük sağladıklarını belirtmektedir. Hakkı Bey, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kötü idare ve adaletsizliklere karşı çareler aramaya başladıklarını, 93 Harbi sırasında da kendi aralarında üstü örtük bir şekilde bazı arzu ve isteklerin ortaya çıktığını ifade etmektedir.

“... Tanzimât-ı Hayriyye'den sonra cemaât-i mezkûrenin dâhil olduğu dâire-i terakkiyât içlerinde bir hayli erbâb-ı ulûm u fûnûn yetiştirmekle ve mütemeyyizân-ı cemaât Anadolu'nun bir takım vilâyâtında mevcûd sû-i idâre ve taaddiyâtın ıslahı çarelerine sarf-ı fikre başlamakla muhâbebe-i âhire sıralarında Ermenilerde de bir takım müsted'âyât ve temenniyât baş göstermişti.”¹¹

Yukarıda yazarın kısa bir şekilde anlattığı durum XIX. Yüzyıl boyunca sadece Ermeniler için değil Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer bütün milletler için geçerli olan bir durumdu. Fransız İhtilalinden sonra Avrupa'da başlayan burjuva sınıfının sadece ticarete değil bilim ve teknoloji alanında da başat rol oynaması, Osmanlı tebaası gayri Müslimlerin de bu durumdan istifade etmelerine ve yaşadıkları bölgelerde Türklere ve Müslümanlara karşı bilim ve eğitim alanında üstünlük kurmalarına sebep olmuştu. Avrupa'da eğitim gören Ermeniler de hem bu durumdan yararlanmışlar hem de milliyetçilik düşüncesinden etkilenmişlerdi.¹²

Hakkı Bey, Ermeni cemaatinin marif ve ilim alanında Türklere nazaran daha ileride olmalarının etkisiyle 93 Harbi sırasında Ruslara karşı tam anlamıyla bağlılık göstermediklerini, Anadolu'da ortaya çıkan Ermeni isyanlarını dikkate alarak, henüz bir

“fesâd” şeklini almadığını belirtir. Ancak Berlin Kongresi ile Ermeni meselesi bir başlangıç şeklini almaya başlamış oldu.

“Fakat havâli-i hudûdiyedeki Ermenilerin Rusya ordularına karşı ekseriyetle görülen tavr-ı hareketlerinden dahi sabit olduğu vecbile bu temenniyât henüz fesâd şeklini almamışdı. Bu sırada idi ki Berlin Kongresi'nin in'ikadı elveym bir mes'ele şeklini alan bu maddeye bir mebde' verdi.”¹³

Hakkı Bey'in de ifade ettiği gibi Berlin Kongresi'nde Ermeni meselesi ortaya çıkmaya başladı. Başlangıç olarak Berlin Kongresi'nin verilmesinin sebebi de Ermeni Patriği Nerses'in daha önce Ayastefanos'ta Ruslardan bağımsız bir Ermenistan için yardım istemesi¹⁴ gibi Ermenilerin haklarının teminat altına alınması için Berlin Kongresi'ne bir heyet göndermesidir.¹⁵

Hakkı Bey, Ermeni meselesinin başlangıcını Berlin Kongresi'ne bağladıktan sonra meselenin ortaya çıkışına sebep olan durum

(10) BOA, YEE. 165-10, s. 1.

(11) BOA, YEE. 165-10, s. 1.

(12) Ermeni cemaatinin eğitim alanında özellikle okullamada yaptığı faaliyet ve gelişmeler için bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu Ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 105-107.

(13) BOA, YEE. 165-10, s. 1.

(14) Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, c. II, E Yayınları, İstanbul 2000, s. 236; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 129. Yuluğ Tekin Kurat hadiseyi şöyle anlatmaktadır. “Aralarında İstanbul'daki ileri gelen Ermenilerin de bulunduğu bir heyet, başlarında Gregorjen Patriği Nerses olduğu balde Yeşilköy'e gelerek, Ruslardan Sivas, Erzurum, Van ve Muş illerinde muhtar bir Ermeni devletinin kurulmasını ve bu bölgelerde Çarın ordusunun uzun bir süre kalmasını istemişlerdi.” Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 158.

(15) BOA, YEE. 165-10, s. 2. Patrik Nerses'in Berlin'e gönderdiği delegeler ve hayatı için bkz. Vağarşag Seropyan, “Varjabedian, Nerses”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. II, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 650-651; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tebdir Olayı*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van 1990, s. 36-37. Ermeni Patriği Nerses'in Berlin Kongresi'ne Babialı'nın izni ile bir heyet göndermesini Ahmed Cevdet Paşa II. Abdülhamid'e takdim ettiği bir lâyhada “Ne büyük hatâ' ne büyük gafletdir ki Devlet-i Aliyye murahşaları kâfi olmayub da tebaasının bir sınıfı tarafından kendi hukuklarını muhâfaza için bir meclis-i kebir-i düveliyye meb'ûslar gönderdikleri hâlde ol sınıfa bir imtiyâz-ı mahsûsa verilmiş olmaz mı?” sözleri ile ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. Mustafa Oğuz, *a.g.m.*, s. 128. İngiltere'nin İstanbul elçisi Henry Layard'da Babialı'nın tehlikenin farkında olmadığını belirtir. Bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 158. İbnülemin ise Cevdet Paşa'nın dönemin sadrazamı Safvet Paşa'yı ağır bir surette eleştirmesini haksız bulur. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. VI-X, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 874-875.

hakkında genel bir değerlendirme yapmaktadır. Anadolu'nun şimdi olduğu gibi o zaman da ıslaha muhtaç bir halde olduğunu belirten yazar, kötü idare ve rüşvetin engellenmesi ve asayişin temin edilmesinin açık bir şekilde görüldüğünü, ancak harbin getirmiş olduğu karışıklıklar sebebiyle bunun mümkün olmadığını belirtir. Ardından sırasıyla Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılmasını Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine taahhüt ettiğini belirtir.

*“Anadolu vilâyâtı ahvâli el-yevm dahi ziyâdesiyle muhtâc-ı ıslah olduğu gibi o vakit dahi muhtâc-ı ıslah idi. Ve hükümet-i seniyyece sulhün in'ikadı gününden i'tibaren vilâyâtda sâ-i idâre ve irtikâbın artık önünü almak ve âsâ-yiş ve emniyeti esaslı bir sûretde te'min etmek için ciddi mesâi sarfı lüzûmu bedihî idi. Fakat gavâil-i harbiyyenin mücib olduğu iğtişâsât bu babda tedâbir-i selime ittihâzına meydan vermediğinden temenniyât-ı mebhûseye bir sıfat-ı resmîyyet veren mevâd-ı ahdiye vücûd-pezir oldu. Ve hükümet-i seniyye Ermeni sakin olan vilâyâtda ıslahât icrasını evvelâ Ayastefanos Muâbedesiyle Rusya'ya sâniyen Berlin Mukavelesiyle ve sâlisen Berlin Muâbedesiyle bi'l-cümle düvel-i muazzama-i Avrupa'ya karşı taahhüd eyledi. Ve işbu muâhedenin altmış birinci maddesinde havâl-i mezkûrede icrâ edeceği ıslahâtı peyderpey düvel-i müteahhidede tebliğ etmeği der-uhde etdi. Bu taahhüdât ile hükümet-i seniyye Ermeni ahâli sakin olan vilâyetlerde muhtâc-ı ıslah-ı ahvâl mevcûd olduğunu i'tiraf eylemiş oldu. Ve binâen-aleyh ahvâl-i mevcûdenin ıslah ve tanzimi bir zarûret-i siyâsiyye şeklini aldı.”*¹⁶

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına dâhil edilen Ermeni meselesinin bundan böyle uluslararası bir mesele şeklini aldığını belirten Hakkı Bey, bu durumun artık Osmanlı Devleti için çözülmesi gereken bir siyasi mesele olduğunu belirtir.

Ermeni Meselesinin Gelişmesi

Hakkı Bey Ermeni meselesinin gelişmesinde birkaç unsurun öne çıktığını belirtir.

İlk önce “vilâyât me'mûrlarının sâ-i idâreleri”ni ve “bir mürtetekib valinin vilâyetinde icrâ edegeldiği tabriâtın mikdârını”nın ortaya koyduğu durumun tasavvur dahi edilemeyeceğini belirten yazar¹⁷ Berlin Antlaşması'nı takip eden süreçte, hakiki anlamda bir “idâre-i vilâyâtca ıslahât-ı külliyye” ihtiyacı olduğunu belirtir.¹⁸

İkinci olarak Tanzimat-ı Hayriye'nin getirmiş olduğu yeni sistem düşüncesiyle adliye teşkilatında yapılan yenilikler özellikle taşra vilayetlerinde yazarın ifadesiyle “âfet-i cedid” şeklini aldı. Hakkı Bey vilayetlere ıslâh memuriyetiyle gönderilenler de bu işi beceremeyip hakikati İstanbul'a bildiremediklerini belirtir.¹⁹

Hakkı Bey üçüncü olarak Ermeni Komitelerinin faaliyetlerinin, meselenin gelişiminde önemli bir rol oynadığını belirtir. Ona göre Ermeni Komitelerinin ön plana çıkmasında Osmanlı Devleti'nin vilayetlerde yapmaya çalıştığı ıslâhatın başarısız olmasının da büyük payı bulunmaktadır.

*“Bu muvaffakiyyetsizlik gerek Ermeni cemâati efrâdına ve gerek bu umûra nazar-ı ehemmiyetle bakan Avrupalılara hükümet-i seniyye ıslahât-ı matlubeyi icrâ etmek istemiyor fikrini vererek bir infiâl-i umûmî hâsıl eylediğinden bu infiâlin taht-ı himâyesinde olarak Ermeni komiteleri teşekkül eyledi. Komitelerin zâbiren maksadı icrâ-yı ıslahâta devleti her dürlü vesâit ile sevk eylemekdi.”*²⁰

Hakkı Bey, Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti'ne büyük bir tuzak kurduklarını, hem Osmanlı memurlarının meselenin sadece zahirine baktıkları hem de art niyetli oldukları için bu tuzağa düştüklerini belirtir.²¹ Ermeni komitelerinin Osmanlı devleti-

(16) BOA, YEE. 165-10, s. 2.

(17) BOA, YEE. 165-10, s. 3.

(18) BOA, YEE. 165-10, s. 3.

(19) “Efkâr-ı hayriyye sâikasıyla vücûda getirilen teşkilât-ı adliyye ile taşralarda bir âfet-i cedid oldu. Her nasılsa ıslahât me'mûriyetiyle gönderilenler bakikat-i bâli arz ve kabil-i icrâ bir sûret beyân edemediler.” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 3.

(20) BOA, YEE. 165-10, s. 4.

(21) “Hükümet-i seniyye umûr-ı devletde zâbiren başka bir şeyi göremeyen veyâhûd Ermeni fesâdı vesilesini irtikâba ve ketm-i seyyiâta ve yaranmağa vesile add eden ba'z-ı me'mûrların bimmetleriyle bu tuzağa düşdü.” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 4.

ni düşürdüğü bu tuzak ise bütün Ermenileri devlet düşmanı, hain olarak yaftalamaktı. Hakkı Bey, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı bu şekilde toptancı yaklaşımının anlamsız olduğunu yazarken bir milyon insan içinden sadece bin kişinin düşündüğünü, diğerlerinin hiçbir mesele hakkında fikrinin olmadığını söyler. İnsanlar hakkındaki bu hakikatin Ermeniler için de aynı olduğunu ifade eden yazar, fakat devletin bu hakikati dikkate almadığını ve bütün Ermenilerin hain ve devlet düşmanı olduğu ön kabulüyle hareket edildiğini belirtir.

“... bütün cemâati hâin add ederek baklarında mücebince muâmeleye başladı. Ma'lûm-ı hümâyûnlarıdır ki bir milyon insandan yalnız bini düşünür bakıyyesinin hiçbir mes'ele hakkında fikir ü mütâlaası yoktur ve yalnız zâbirle hükm eder. Bu hakikat Ermenilere karşı tedâbirde nazar-ı dikkâte alınamayub tedâbir yalnız fesâdı ma'lûm ve mubakkak olanlara değil umûmuna ta'mim eyledi.”²²

Hakkı Bey, yukarıda ifade ettiği üzere bütün Ermenilerin devlet düşmanı ve hain olduğu ön kabulüyle Osmanlı tebaası olan Ermenilere hem içeride hem de dışarıda devlet tarafından bir takım zorluklar çıkarıldığını belirtir. Bu zorluklar yurt içi ve yurt dışı seyahatlerde kısıtlamalar, jandarma ve diğer memuriyetlerden çıkarılmalar, sıkı bir gözetim altında tutmak şeklinde sıralanabilir.²³

Hakkı Bey özellikle dört beş valinin²⁴ yaptığı hataların Ermenileri, komitecilerin kucaklarına ittiğini ve bu durumun da Ermeni komitecilerinin ekmeğine yağ sürdüğünü belirtmektedir.

“El-yevm dört beş vali ve birçok eşbâs için güzel bir menba'-ı varidât olan Ermeni mes'elesinin bu tarz ü rengini arzda alâkadârânın bir menfaatleri olmaması tabîüdür. Hulâsa Ermeni cemâatini kemâ-kân sadik add ederek baklarındaki muâmeleyi hiç değiştirmemek ve komitecileri halkın muâvenetinden mabrûm bırakmak icâb-ı hâlden iken bir takım tedâbir-i anife nice efrâd-ı cemâatde komitecilerin ku-

caklarına atmış ve bu hâinlerin ekmeğine yağ sürmüştür.”²⁵

Hakkı Bey yapılan hataların ve Ermeni komitecilerinin yaptıkları yardımları da Ermeni meselesinin büyüyüp gelişmesine katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Hükümetin Musa Bey²⁶ meselesindeki tavrı, Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı olan güvenlerini sarsmış ve Erzurum, Sivas, Tokat, Yozgat, Merzifon ve Sason olaylarının çıkmasına sebebiyet vermişti.

“Musa Beğ maddesi gibi bir takım işlerdeki sûret-i hareket ve ber-vech-i ma'rûz fesâd komitesi muâvini me'mûrların tabrikâtı Ermeni cemâatinin hükümet-i seniyyeye olan emniyetini tamamen selb ederek fesâdcıların sözlerine dâba ziyâde sem'-i i'tibâr-ı havâle eylemelerine sebep olmuş ve cemâatin bu fikre sülûku ise hükümet-i seniyyenin cemâate olan i'timâdını münselib kılmuştur. Bu mütekâbil adem-i emniyet gitdikçe arttığından devâmı pey-der-pey müşkil bir hâl-i buhrân vücûda gelmiştir ki Erzurum, Sivas, Tokat, Yozgad, Merzifon vukuâtı ve dâba nice fenâlıklar bunun netice-i zarûriyyesi idi. Sason vukuâtı dâbi bu cümleden olup fakat her işde vücûdu tabîi bulunan hadd-i imkân-ı tahammülün taşması ve bi'l-bâssa mes'ele-i ahîrenin idâresindeki hatîat Ermeni mes'ele-i el-yevm bir vahâmet-i mahsûsa vermiştir.”²⁷

(22) BOA, YEE. 165-10, s. 4.

(23) “Ermenilerin dâhilen ve hâricen seyr ü seferlerine bir takım tahdîdât vaz' olundu. Ve kendileri sıkı bir teftiş altında bulunduruldu. Ba'z-ı Ermeni candaşma efrâdı bîdmetlerinden çıkarıldı. Ermeni me'mûrlara karşı tamamen şübhe gösterildi. Bir takım abmak ve ebleb sınıflardan Ermeniler siyâsi mücrimler gibi muâmele gördü. Hulâsa Ermeni komitecilerini en ziyâde memnûn ve mesrûr edecek ve onların makasidine en ziyâde bidmet ve muâvenet eyleyecek tedâbir icrâ edildi.” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 5.

(24) Hakkı Bey/Efendi bu valilere misal olarak Sivas valiliği yapmış olan bir zatın yaptığı yolsuzluklardan da bahsetmektedir: “Bundan evvel Sivas valiliğinde bulunan bir zâtın mu'teber bir Ermeni'den tebdîd ile iki bin lira alması veya Paris'de tahsilde bulunan oğlundan telgraf almak bir Ermeni'nin telgraf mübimdir tabminiyle gece yarısı zâbitaya celbıyla âilesinin mistagrik-i debet edilmiş gibi nice yolsuzluklar ...” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 5.

(25) BOA, YEE. 165-10, s. 5.

(26) Tarihte Kürt Musa Bey Hadisesi olarak adlandırılan olay ilk kez 1883 tarihinde Bitlis yakınlarında Amerikalı misyonerlere saldırılmasından sorumlu tutulması ile ortaya çıkmıştır. Ancak Musa Bey'in bu olayla ilgisi tespit edilememiştir. Musa Bey'in hakkında ortaya atılan iddialar ikinci kez 1889'da çıkmış ve tutuklanıp İstanbul'a getirilmesi ve yargılanıp beraat etmesi, Ermeni komitecilerinin Osmanlı Devleti aleyhinde can güvenliklerinin olmadığı ve devletin kendilerini baskı altına aldığı iddialarını kuvvetlendirmiştir. Musa Bey olayı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

(27) BOA, YEE. 165-10, s. 5-6.

Hakkı Bey lâyihasının “Mes’elenin Hâl-i Hâzırı” başlığı altında Nisan 1895 tarihi itibarıyla Ermeni meselesinin geldiği durumu anlatmaktadır. Yazar bu bölümde Sason olayının sonuçları üzerine düşüncelerini açıklamaktadır. Hakkı Bey, Sason’daki Ermeni isyanının²⁸ başlangıcında hem askeri hem de siyasi tedbirler birlikte alınmış olsa ve ifrata kaçılmamış olsa meselenin Avrupa boyutunda büyümeyeceğini ve Osmanlı Devleti’nin başını ağrıtmayacağını belirtir.

“Sason’daki hareket-i ihtilâliyenin teşkilinde tedâbir-i askeriyeye tedâbir-i siyâsiyye ile birlikde icrâ edilmiş olsa, hiçbir sûretle ifrât add edilecek muâmelât ihtiyâr kılınamayarak i’tirâza mahall bırakılmasa ve der-akab vuku’-i hâl i’lân edilse idi elbetde iş bu şekle girmezdi. Cereyân-ı vukuâtıdan sonra Avrupa gazetelerine derc-i havâdis olununcaya kadar iki ayı müte-câviz bir müddet mürûr eylemiş olduğundan bu arada vuku’-i hâl i’lân ve tabkikat-ı lâzîminin der-dest olacağı beyân kılınsa, ilk tabkik komisyonu Avrupa’ca ma’rûf zevâtdan teşkil edilerek içine bir Ermeni me’mûrda idhâl edilse, pürbatâ ve bi-lüzûm i’lânât-ı resmîyye ile erbâb-ı fesâdın maksadlarına nev’an hizmet olunmasa elbetde tabkikat muabheren aldığı şekli almazdı.”²⁹

Hakkı Bey Sason olayları üzerine Osmanlı Devleti’nin yapmış olduğu tahkikatın hem Ermeniler hem de Avrupa tarafından yetersiz görüldüğünü, özellikle bazı valilerin ve memurların yolsuzlukları üzerine yapılması istenilen ıslahatların sadece Osmanlı Devleti’nden değil Avrupalı devletlerin gözetiminde yapılmasının da beklenildiğini belirtir.³⁰

Hakkı Bey, doğudaki hali hazır durumun bölgenin yeniden sınırlarının şekillenmesi için müsait bir zemin olduğunu belirttiğinden sonra Avrupa devletlerinin Sason isyanını uluslararası bir konferansta ele almak yerine kapatmayı tercih ettiklerini belirtir. Hakkı Bey bunun böyle olduğuna dair istihbâri bilgiler olduğunu, bu durumu iyi değerlendirmek gerektiğini, işinin ehli idareci ve memurlar ile

bölgede ıslâh çalışmaları yapılması gerektiğini ve İngiliz, Fransız ve Rus sefirlerinden de ıslâhat için görüş alınmasının uygun olacağını, sefirlerin görüşlerinin alınmaz ise uluslararası bir konferansın toplanabileceğini ve sadece Ermeni meselesinin değil Makedonya meselesinin de bu konferansta Osmanlı Devleti’nin önüne konacağını ifade eder.³¹

Ermeni Meselesinin Çözümü

Hakkı Bey lâyihasının üçüncü bölümünde Ermeni meselesinin çözümü konusunda görüşlerini açıklamaktadır. O öncelikle İngiltere, Fransa ve Rusya sefirlerinin Ermeniler için Osmanlı Devleti’ne bir ıslahat programı vereceklerine dair rivayetlerin oldu-

(28) Sason Ermeni isyanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2000; Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2001, s. 23-24; Karal, a.g.e., s. 137-138; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, haz. Ali Ergenekon, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 44-45; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 264-265.

(29) BOA, YEE. 165-10, s. 6-7.

(30) “Sason tabkikatı muhtelî bir bey’et-i tabkikiyyeye muhavvel bulunarak netice-i tabkikatın askerce bir takım yolsuzluklar ıka’ edildiğini müeyyed bulunduğunu kavriyen rivâyet kılınmakta bulunmuş ve işe müdâbale eden düvel-i selâse mullaka bu münasebette hükümet-i seniyeyi ba’z-ı icrâata sevk eylemek azm-i kat’inde oldukları gibi bi’l-cümle Ermeni abâlî de bu azm-i kat’iyi bildiklerinden ana göre bir tavr u hareket ihtiyâr eylemişlerdir. Efkâr-ı ma’delet-disâr-ı şehriyelerinden herkes emin olub ancak bir takım valiler ve sair me’mûrînin vazife-i sadâkatlerini menâfi-i şâbsiyyelerine fedâ ederek mazzen irtikâb bevesiyle ne derecede taglî-i bakikat ve tertib ve batta icâd-ı mefsedet eyledikleri tevâtür-i küllî ile sâbit olduğundan ve her neden ise bu gibi mes’elede sıbbat-ı tamme ile bâk-pây-i hümayûnlarına arz-ı esas edilmediğini dabi görüldüklerinden evvelce lüzûmunu arza müte-câsir olduğum ıslahâtı sırf hükümet-i seniyelerinden beklemeğüb Avrupa devletlerinin müdâbale ve himmetlerinden beklemeğe alâkadârınca bir isti’dâd peydâ olmuşdur.” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 7-8.

(31) “Hudâ-negerde umûr-ı şarkıyyenin yeniden kişâdı arzu edilse hâl-i hâzırın buna bir güzel babâne olacağı der-kâr olub fakat Avrupa devletleri mes’eleyi kapatmağa sât olduklarından bir konferans teklîfâtına girişmeyüb şimdiki sûretle hareket ediyorlar. Maa-mâ-fib İngiltere ve Rusya ve Fransa hükümetlerinin bu busûsda tamamen mütebid oldukları der-kârdır. Ve bi’l-cümle ifâdât-ı resmîyye ve istibbârat-ı busûsiyye ve zâbir ve bâtn-ı hâl bunu müeyyedir. İngiltere bâriciyye nâzurının nutk-ı abîri bir Ermenistan’ın vücûdunu red ile beraber lüzûm-ı ıslahâtı tasdik ve düvel-i selâsenin ittihâd-ı ârâ’sını te’kid etmişdir. Lüzûm-ı ıslahâtdan babs mes’eleyi kapatmak arzusunu gösterir. Ve ihtimâl ki şimdiki bâlde bulâs-ı niyyetle icrâ edilecek tedâbir-i cüz’iyye bu maksada bîdmet eder. Fakat bu tedâbirin veliyyi-ni’met efendimize zâbiren ve kavlen izbâr-ı sadakat ederek bi’l-cümle fi’lile-riyle esâs-ı devleti bedme çalışan mürtetiklere değil cidden sadik ve müstakim me’mûrlara icrâ etdirilmesi icâb-ı hâldendir. Yoksa her ne yaplsa müsmir olmayarak cereyân-ı abvâlî pey-der-pey keşb-i vahâmet ettirmekden başka fâidesi olmaz. Ancak bu def’a düvel-i selâse sıferâsının me’yleri de alınarak büsm-i sûretle tesviye-i maslâbat çâresi bulunmasa bil’âhire konferans teklîfâtı baş göstermesi heman muabkâkadır ki o vakit Makedonya mes’eleleri ve sairinin dabi inzîmâmı menâfi-i hükümet-i seniyeyi pek büyük meblâike dâcâr edeceği vâreste-i kayd-ı izâhdır.” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 8-9.

ğunu, ıslahat programının Osmanlı Devleti tarafından ilan edilmesinin devlet menfaatleri açısından daha uygun olduğunu belirtir.

“*Düvel-i selâse süferâsının ıslabât husûsunda hükümet-i seniyyeye bir program verecekleri rivâyet olunuyor. Bu husûsda süferây-ı mûmâ-ileyhümden resmen bir program aldığı-mız hâlde anın reddi pek müşkil olacağı gibi tahfif edilse de bu program ilerüde bir takım mutâlebâta zemin olur. Bu cibetle anlarla müzâkere ve muvâfakat istihsâline gayret edilerek netice-i kararı hükümet-i seniyyenin arzusu olmak üzere taraf-ı devletden teklif ettirmek dâba ziyâde muvâfık-ı maslahat olur.*”³²

Hakkı Bey ıslahat programının sadece birkaç vilayetle sınırlı tutulmamasını, bütün Anadolu’nun ıslaha muhtaç olduğunu belirttikten sonra sadece bazı vilayetlerde ıslahat yapılırsa ileride bu vilayetlerde “*mümtâz ve belki müstakill bir memleket esâsı*” kurulabileceği tehlikesinin olabileceğini yazar.³³ Hakkı Bey yarı özerk veya bağımsız olabilecek bir durum olduğunda da bu vilayetlere dışarıdan Hristiyan halkın göç edeceğine, buna karşılık Müslümanların da buralardan göç edeceklerini ve Şarki Rumeli’dekine benzer bir durum ortaya çıkabileceğini belirtir. Hakkı Bey bu sebeple sadece Ermenilerin yaşadığı yerlerde değil bütün vilayetlerde yaşayan halkı kapsayacak ıslahatların yapılmasının devletin menfaatleri için daha hayırlı olacağını ifade eder.

“... böyle ayrılacak bir parçaya sâir vilâyetlerden Hristiyan abâlî muhâceret edeceklerinden ve belki de tarz-ı cedid-i idâreye alışmayan Müslümanlar terk-i memlekete başlayacaklarından ekseriyet-i İslâmiye olan yerlerde bile yavaş yavaş bir Ermeni ekseriyeti teşekkül ederek şimdi muhâl olan bir keyfiyet o vakit kesb-i imkân eder. Şark-i Rumeliyi Bulgarlara veren hâl evvelâ Berlin Muâbedesi ise sâniyen de abâlî-i İslâmiyenin muhâcereti olduğu şüphesizdir. Bu mülâbazâta ve muayyen bir kıt’a için istenilecek şeyler umûm vilâyât için istenilemeyeceğine nazaran Ermenilerin külli-

yetle sâkin oldukları yerlerde bir müstesnâ idâre teşkil eylemekden ise umûmen idâre-i vilâyâtı yoluna komak elbetde menâfi-i devlete daha muvâfık ve abâlî-i İslâmiye hakkında iki cibetle hayırlı olur. Ve ilerüde bir Hristiyan emâret ve hükümet esâsının vaz’ına da mânî-i kavî teşkil eder.”³⁴

Hakkı Bey lâyihasının bundan sonraki kısmında Ermeni meselesinin çözülmesi için yapılması gerekenleri kısaca anlatmaktadır. Hakkı Bey hali hazırdaki kanunların icrasının birçok yönlerden yeni kanun ve nizamların yapılmasına ihtiyaç bırakmayacağını belirtir. Hakkı Bey buna örnek olarak ceza kanunundaki rüşvet ve irtikâp hakkındaki hükümleri gösterir. Ceza kanundaki hükümler uygulanmış olsa yeni kanunlara gerek kalmaz. Ancak idareci ve memurlarda rüşvet ve irtikâbın tabii bir hal aldığını ve çözümünde bunlara ağır cezalar verilmesi gerektiğini Hakkı Bey kesin bir dille belirtir.

“... nizamât-ı mevcûdenin icrâsı çok cibetlerce usûl-i cedide vaz’ına ihtiyâc bırakmayacaktır. Meselâ kanûn-ı cezada rüşvet ve irtikâb hakkında abkâm-ı kâfiye mevcûddur. Hâlbuki me’ûrîn-i vilâyâtda bu iki fenâlık tabîat-ı sâniye hükmüne geçmiştir. Eğer kullarınca ara sıra mesmû’ olan abvâl mesmû-ı hümayûnları olsa ma’rûzat-ı abidânemin ne derece mübâlâgadan ârî olduğu tezâhür eder. Ba’z-ı vali kullarının irtikâbları halk arasında mesel-i sâir hükmünde bulunuyor. Bu cibetle cümleden evvel iktizâ’ eden tedbir âdî mürtekebilerin tevbih ve tekdiri ve bir dâba fenâlık etmemelerinin te’mini ve müsâvî-i hâlleri kuttâ-i tarîke rahmet okuturan ba’z-ı başlı hâinlerin dâbi cezâ-yi sezâlarına çarpıtılmasıdır.”³⁵

(32) BOA, YEE. 165-10, s. 9.

(33) “... ıslabât icrâ edilecek vilâyâtın ta’yini maddesi mübim bir mes’ele-i ibtidâiyededir. Umûm Anadolu ve Suriye abvâli muhtâc-ı ıslabdır. Velîyy-i ni’met efendimiz hazretleri sadîk ve müstakim ve akli erer benelerinden Anadolu ve Rumeli vilâyâtına müfettişler i’zâm buyursalar rızây-ı hümayûnlarına muhâlif nice abvâl ike’ edildiğine mutali’ olurlar. Yoksa mevcûd valiler vasıtalarıyla bakîkat-i abvâli öğrenmek ihtimâli ve imkân yokdur. Bu cibetle bi’l-cümle vilâyâtda idârenin ıslabına ve sâ-i isti’âlâtın ref’ine çalışmak elbetde dâba muvâfıktır. Eğer ıslabât yalnız birkaç vilâyete tâhsis edilürse evvelâ oraları ilerüde mümtâz ve belki müstakill bir memleket esâsı olmak üzere teşkil edilmiş olur.” Bkz. BOA, YEE. 165-10, s. 9-10.

(34) BOA, YEE. 165-10, s. 10.

(35) BOA, YEE. 165-10, s. 11.

Hakkı Bey rüşvet ve irtikâbın engellenebileceğini de “*Muktedir ve müstakîm valiler bulunan vilâyetlerde hiçbir vakit bir fenâlık zühûr eylemediği şimdiye kadar yüzlerce delâil ile sâbit olmuştur.*” cümlesi ile izah etmektedir.³⁶

Hakkı Bey vilayetlerdeki vali ve memurların kötü idarelerinin ve adaletsizliklerinin engellenmesi ve cezalandırılmasının “*tedbir-i esâsiyyeden*”³⁷ olduğunu belirttiikten sonra kısaca neler yapılacağını anlatmaktadır. Hakkı Bey’e göre yapılması gerekenler “*vergilerin sûret-i tevzi’ ve cibâyetinin ıslahı*”, “*umûr-ı adliyenin*” ıslahı, olağanüstü hal dönemlerine ait bir takım tedbirlerin kaldırılması, gayrimüslim memurların sayısının artırılması, gayrimüslim vali yardımcılarının atanması, jandarma teşkilatına gayrimüslim olanların alınması. Bu tedbirler ülkenin her tarafında uygulanabileceği için bunlar Ermenilere ve diğer Hristiyanlara imtiyaz olarak görülmeyecek ve Müslüman halkta bu durumdan rahatsız olmayacaktır.³⁸

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti’nin karşısına çıkan Ermeni meselesi yüz yıl gibi bir zaman geçmesine rağmen hala çözümlenememiş bir mesele olarak Türk ve dünya kamuoyunu meşgul etmektedir.

Çalışmamızda incelediğimiz lâyhada Hakkı Bey görüşlerini, tecrübesi çerçevesinde II. Abdülhamid’e anlatmıştır. Lâyihanın içeriğine baktığımızda iyi idareciler ve dürüst memurlar ile meselenin çözümleneceği yönünde naif bir beklenti görülmektedir. Yazar Osmanlı Devleti’nin genel anlamda siyasi, idari, adli ve ekonomik bakımdan ıslahata ihtiyacı olduğunu ifade ettikten sonra bahsettiği ıslahatlar yapılır ise “millet-i sadıka” olarak adlandırılan Ermenilerin 93 Harbi öncesi konuma geleceklerini belirtmektedir.

Hakkı Bey lâyhasının girişinde Ermenilerin eğitim ve bilim alanında yeniliklerden

haberdar olduğunu belirtmesine rağmen bu konu üzerinde çok durmamıştır. XIX. Yüzyılda Avrupa’da milletlerin büyük bir çoğunluğu bilim ve kültür alanında ilerlemeler kaydetmişler, kendi tarih, edebiyat ve kültürlerini yeniden canlandırmaya ve böylece milletleşme sürecini tamamlamaya çalışmışlardı. Ermeniler de bu süreçten etkilenmişler ve tarihte kurulmuş olan Ermeni Krallığını yeniden canlandırmak ve bağımsız bir Ermenistan devletini kurmak için faaliyette bulunmaya başlamışlardı. Böyle bir süreçte sadece ıslahat yapılarak Ermenileri devletin sadık tebasası yapmak imkânı çok zordu. Ermeni komitelerin ve başta Rusya olmak üzere diğer devletlerin Osmanlı ülkesi içindeki açık ve gizli faaliyetlerini engellemek, Ermeni meselesinin büyümesini durdurabilirdi. Fakat Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu şartlar bunu imkânsıza yakın bir hale getirmiştir.

Çalışmamızda incelediğimiz lâyiha başta olmak üzere genel anlamda Ermeni meselesi hakkında o dönemde yazılan raporlarda bu meseleye sadece asayiş boyutu ve idari, adli ve mali ıslahatlar ile ilgili çözüm yolları teklif edilmiştir. Ermeni meselesinin esas olan bağımsız bir Ermeni devleti fikrini zihinlerden atmak ve XIX. yüzyıl öncesindeki sadık tebaa anlayışına dönmenin muhal olduğu çoğu kez hatırlanmamıştır.

Osmanlı Devleti’nin siyasi ve ekonomik anlamda kuvvetli olması ve insan kaynak-

(36) BOA, YEE, 165-10, s. 11.

(37) BOA, YEE, 165-10, s. 11.

(38) “... *vergilerin sûret-i tevzi’ ve cibâyetinin ıslahı, umûr-ı adliyenin* şimdiki fenâlıklardan kurtararak bir sûret-i sâlimeye rabtu, evvelce arz kıldığı vechile ilâ-nihâye devâmı kabil olmayan bir takım tedâbir-i fevkalâdenin ref’i, lüzüm ve ihtiyâca göre vilâyâtda gayr-i Müslim me’mûrların tezyid-i mikdârı ve ba’z-ı yerlerde gayr-i Müslim vali muâvinleri ve sâire istihdâmıyla Devlet-i Âliyyeleri birçok me’mûriyetlere gayr-i Müslim ta’yîn eylemek istemediğine dâir câri olan efkârın izâlesi, sırf muhâfaza-i intizâm ve âşâyîş vazifesiyle mükellef olan candarmanın şimdiki intizâmsızlığından tahlisi ve vilâyâtda alay beğlerinin lâ-akall maâşlarını yirmi katına iblâğ eden fenâlıklarına bir hadd verilmesi ile bir nisbet-i ma’kule üzere gayr-i Müslim candarma efrâdı dahi tahrîr olunması gibi her tarafda icrâsı mümkün ve hiçbir sûretle ne Ermenilere ve ne de sâir Hristiyan ahâlîye imtiyâz vermeyecek ve İslâm ahâlîye de el-yevm kendilerince muhakkak olan zarûret-i mütezâyideden ve perişânî ve harâbiden kurtaracak tedâbir ile sâye-i muvaffakiyet-vâye-i zıllullahilerinde saltanat-ı seniyyelerinin tamâmiyyet-i mülkiyesi ve ehl-i İslâmın istikbâli ve umum bendegân-ı seniyyelerinin refâh ve umrânı te’mîn edileceği bi-îştihâhdır.” Bkz. BOA, YEE, 165-10, s. 11-12.

larının yeterliliği ile ülke içindeki gayrimüslim tebaanın ayrılıkçı hareketleri önlenbilirdi. Fakat “Şark Meselesinin” halledilmeye başlandığı bir dönemde ortaya çıkan Ermeni meselesinin suhuletle çözümlenmesi çok zordu. Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar geçen sürece baktığımızda devletin asayişini temin etmek için çabaladığını, bu meseleyi çözebilme imkânının olmadığı görülmüştür.

Lâyihanın Transkripsiyonu

Ermeni Mes’elesine Dair Lâyihâ-i Abidânemdir

Birinci Kısım: Meselenin Sûret-i Zuhuru

Ma’lûm-ı hümâyûnları olduğu üzere Ermeni cemâati devr-i Fatih’de zir-i idâre-i saltanat-ı seniyyeye geçerek ve mülteci sûretiyle gelen birçokları Der-saâdet ve sâir bir takım aksâm-ı memâlikde birleşdirilerek dâimâ reâyâ-yı devlet arasında en sâdık ve şâyân-ı i’timâd olanı add edilmiş ve muhârebe-i âhireye kadar cemaât-i mezkûrenin sadâkatinden şübheyi mücib bir hâl zuhûr eylememişdir. Maamâfih âtîde de arz edileceği vecihle Tanzimât-ı Hayriyye’den sonra cemaât-i mezkûrenin dâhil olduğu dâire-i terakkîyât içlerinde bir hayli erbâb-ı ulûm u fûnûn yetiştirmekle ve mütemeyyizân-ı cemaât Anadolu’nun bir takım vilâyâtında mevcûd sû-i idâre ve taaddiyâtın ıslahı çarelerine sarf-ı fikre başlamakla muhârebe-i âhire sıralarında Ermenilerde de bir takım müsted’âyât ve temenniyât baş göstermişti. Fakat havâli-i hudûdiyedeki Ermenilerin Rusya ordularına karşı ekseriyetle görülen tavr-ı hareketlerinden dahi sabit olduğu vecihle bu temenniyât henüz fesâd şeklini almamıştı. Bu sırada idi ki Berlin Kongresi’nin in’ikadı el-yevm bir mesele şeklini alan bu maddeye bir mebde’ verdi. [1]

Anadolu vilâyâtı ahvâli el-yevm dahi ziyâdesiyle muhtâc-ı ıslah olduğu gibi o vakit

dahi muhtâc-ı ıslah idi. Ve hükümet-i seniyyece sulhün in’ikadı gününden i’tibaren vilâyât-da sû-i idâre ve irtikâbın artık önünü almak ve âsâyîş ve emniyeti esaslı bir sûretde te’min etmek için ciddi mesâi sarfî lüzûmu bedîhî idi. Fakat gavâil-i harbiyyenin mücib olduğu iğtişâsât bu babda tedâbir-i selime ittihâzına meydan vermediğinden temenniyât-ı mebhûseye bir sıfat-ı resmiyyet veren mevâd-ı ahdiye vücûd-pezir oldu. Ve hükümet-i seniyye Ermeni sakin olan vilâyâtda ıslahât icrasını evvelâ Ayastefanos Muâhedeyle Rusya’ya sâniyen Berlin Mukavelesiyle ve sâlisen Berlin Muâhedeyle bi’l-cümle düvel-i muazzama-i Avrupa’ya karşı taahhüd eyledi. Ve işbu muâhedenin altmış birinci maddesinde havâli-i mezkûrede icrâ edeceği ıslahâtı peyder-pey düvel-i müteahhideye tebliğ etmeği der-uhde etdi. Bu taahhüdât ile hükümet-i seniyye Ermeni ahâlî sâkin olan vilâyetlerde muhtâc-ı ıslah-ı ahvâl mevcûd olduğunu i’tiraf eylemiş oldu. Ve binâen-aleyh ahvâl-i mevcûdenin ıslah ve tanzimi bir zarûret-i siyâsiyye şeklini aldı.

Kulları Berlin Kongresi’ne vekiller gönderen Nersesi patrik ve avânesinin saltanat-ı seniyyelerine sâdık adamlar oldukları zannında değilim. Bil’akis bunlar vukuât-ı âhireyi tahmin ederek ilerüde Ermeni mes’elesini bir Avrupa mes’elesini [2] şekline koymak için vâzı’-ı esâsi eylemişlerdir add ederim. Ancak ma’lûm-ı hümâyûnları olduğu üzere icâb-ı siyâset tedârikât-ı düşmenâneyi bile kendi lehine çevirmek ve düşman olmak isti’dâdını hâiz olanları bu isti’dâdı izhâra zamana bırakmadan dost etmektir. Tabiat-ı beşeriyye iktizâsınca muhakkak bir menfaat-i cüz’iyye dâimâ mevhûm bir menfaat-i azimeye tercih olunur. Elbetde her Ermeni bir Ermeni devletine mensûbiyyeti her şeye tercih eder fakat bir taraftan böyle bir devlet teşekkülü muhâl olduğunu görür. Ve diğer taraftan halinden hiçbir şikâyeti bulunmazsa artık hakikati bir zamanda evhâm ve hayâlâta fedâ eylemez. Bu halde makasid-i mevhûmeyi tervic birkaç kişiye münhasır kalur. Ve onlarda ekseriyet-i

ahaliyi kendi taraflarında göremeyince zâil ve nâ-bûd olub gider.

Veliyy-i ni'met-i a'zam efendimiz efkâr-ı müşfikâ ve merhamet ve ma'delet masdarı olduklarından vilâyât me'mûrlarının sû-i idâreleri derecelerini ve bir mürtekb valinin vilâyetinde icrâ edegeldiği tahrîbâtın mikdârını tasavvur buyuramazlar. Berlin Muâhede-sini müteâkıb hakikaten idâre-i vilâyâtca ıslahât-ı külliyye ihtiyâc vardı. Efkâr-ı hayriyye sâikasıyla vücûda getirilen teşkilât-ı adliyye ile taşralarda bir âfet-i cedid oldu. Her nasılsa ıslahât me'mûriyetiyle gönderilenler hakikat-i hâli arz ve kabil-i icrâ bir sûret beyân edemediler.[3]

Bu muvaffakiyetsizlik gerek Ermeni cemâati efrâdına ve gerek bu umûra nazar-ı ehemmiyetle bakan Avrupalılara hükümet-i seniyye ıslahât-ı matlubeyi icrâ etmek istemiyor fikrini vererek bir infîâl-i umûmî hâsil eylediğinden bu infîâlin taht-ı himâyesinde olarak Ermeni komiteleri teşekkül eyledi. Komitelerin zâhiren maksadı icrâ-yı ıslahâta devleti her dürlü vesâit ile sevk eylemekdi. Hakikatde ise bu komiteler devlete bir büyük tuzak kurmuşlardı ki o da nazar-ı devletde Ermeni cemâatini lekeleyerek bi'l-cümle efrâd-ı cemâate karşı tedâbir-i mazarrata ittihâz ettirmek ve bu tedâbirde hedef olan cemâati tabiatıyla devletden ayırmak idi.

Hükümet-i seniyye umûr-ı devletde zâhirden başka bir şeyi göremeyen veyâhüd Ermeni fesâdı vesilesini irtikâba ve ketm-i seyyiâta ve yaranmağa vesile add eden ba'z-ı me'mûrların himmetleriyle bu tuzağa düşdü. Ve bütün cemâati hâin add ederek haklarında mücebince muâmeleye başladı. Ma'lûm-ı hümâyûnlarıdır ki bir milyon insandan yalnız bini düşünür bakıyyesinin hiçbir mes'ele hakkında fikr ü mütâlaası yokdur ve yalnız zâhirlle hükm eder. Bu hakikat Ermenilere karşı tedâbirde nazar-ı dikkâte alınamayub tedâbir yalnız fesâdı ma'lûm ve muhakkak olanlara değil umûmuna ta'mim eyledi. Bu sûretle Avrupa'ya gitmiş binlerce Ermeni'nin memâlik-i

şâhâneye duhûlleri hukuk-ı düvel-i ahkâm-ı umûmiyyesinden "bir devlet kendi tebaasının memleketine duhûlünü red edemez" kaidesine muhâlif olarak men'[4] edilüb Avrupa'da böyle bir azîm nâ-hoşnûdân tâifesi peydâ edildi. Ermenilerin dâhilen ve hâricen seyr ü seferlerine bir takım tahdîdât vaz' olundu. Ve kendileri sıkı bir teftiş altında bulunduruldu. Ba'z-ı Ermeni candarma efrâdı hizmetlerinden çıkarıldı. Ermeni me'mûrlara karşı tamamen şübhe gösterildi. Bir takım ahmak ve ebleh sınıflardan Ermeniler siyâsi mücrimler gibi muâmele gördü. Hulâsa Ermeni komitelerini en ziyâde memnûn ve mesrûr edecek ve onların makasidine en ziyâde hizmet ve muâvenet eyleyecek tedâbir icrâ edildi. Bundan evvel Sivas valiliğinde bulunan bir zâtın mu'teber bir Ermeni'den tehdid ile iki bin lira alması veya Paris'de tahsilde bulunan oğlundan telgraf almak bir Ermeni'nin telgraf mühimdir tahminiyle gece yarısı zâbitaya celbiyle âilesinin müstagrik-ı dehşet edilmesi gibi nice yolsuzluklar tabîi mesmû'-ı hümâyûnları olmuyor. El-yevm dört beş vali ve birçok eşhâs için güzel bir menba'-ı varidât olan Ermeni mes'elesinin bu tarz ü rengini arzda alâkadârânın bir menfaatleri olmaması tabîidir. Hulâsa Ermeni cemâatini kemâ-kân sadık add ederek haklarındaki muâmeleyi hiç deşdirmemek ve komitecileri halkın muâvenetinden mahrûm bırakmak îcâb-ı hâlden iken bir takım tedâbir-i anife nice efrâd-ı cemâatde komitecilerin kucaklarına atmış ve bu hâinlerin ekmeklerine yağ sürmüşdür. Musa Beğ maddesi gibi bir takım işlerdeki sûret-i hareket ve ber-vech-i ma'rûz fesâd komitesi muâvini [5] me'mûrların tahrîkâtı Ermeni cemâatinin hükümet-i seniyyeye olan emniyetini tamamen selb ederek fesâdcıların sözlerine daha ziyâde sem'-i i'tibâr-ı havâle eylemelerine sebep olmuş ve cemâatin bu fikre sülûku ise hükümet-i seniyyenin cemâate olan i'timâdını münselib kılmışdır. Bu mütekâbil adem-i emniyet gitdikce arttığından devâmı pey-der-pey müşkil bir hâl-i buhrân vücûda gelmişdir ki Erzurum, Sivas, Tokat, Yozgad, Merzifon vukuâtı ve daha nice fenâ-

lıklar bunun netice-i zarûriyesi idi. Sason vukuâtı dahi bu cümleden olup fakat her işde vücûdu tabîi bulunan hadd-i imkân-ı tahammülün taşması ve bi'l-hâssa mes'ele-i ahîrenin idâresindeki hatîat Ermeni mes'elesine el-yevm bir vahâmet-i mahsûsa vermiştir.

İkinci Kısım: Mes'elenin Hâl-i Hâzırı

Sason vukuâtı üzerine mes'elenin kesb eylediği sûret ma'lûm-ı hümayûnlardır. Sason'daki hareket-i ihtilâliyenin teşkilinde tedâbir-i askeriyeye tedâbir-i siyâsiyye ile birlikde icrâ edilmiş olsa, hiçbir sûretle ifrât add edilecek muâmelât ihtiyâr kılınamaya-
12 rak i'tirâza mahall bırakılmasa ve der-akab vuku'-i hâl i'lân edilse idi elbetde iş bu şekle girmezdi. Cereyân-ı vukuâtdan sonra Avrupa gazetelerine derc-i havâdis olununcaya kadar iki ayı mütecâviz bir müddet mürûr eylemiş olduğundan bu arada vuku'-i hâl i'lân ve tahkikat-ı lâzîmenin [6] der-dest olacağı beyân kılınsa, ilk tahkik komisyonu Avrupa'ca ma'rûf zevâtdan teşkil edilerek içine bir Ermeni me'mûrda idhâl edilse, pür-hatâ ve bi-lüzûm i'lânât-ı resmîyye ile erbâb-ı fesâdın maksadlarına nev'an hizmet olunmasa elbetde tahkikât muahharen aldığı şekli almazdı. Maa-mâ-fih bu ahvâl emr-i vâki' olup bu babda artık itnâb-ı makale lüzûm olmadığından mes'elenin el-yevm bulunduğu hâlin tavzihi îcâb eder. Şöyleki Ermeni mes'alesi bâlâda ma'rûz-ı aded ve sâirenin tazammun etdirdiği dâire-i nazariyyâtdan çıkub Avrupa'da erkâr-ı umûmiyyenin hedef-i enzârı olmuş, Sason tahkikâtı muhtelit bir hey'et-i tahkikiyyeye muhavvel bulunarak netice-i tahkikâtın askerce bir takım yolsuzluklar ika' edildiğini müeyyed bulunduğunu kaviyyen rivâyet kılınmakda bulunmuş ve işe müdâhale eden düvel-i selâse mutlaka bu münasebetle hükümet-i seniyyeyi ba'z-ı icrâata sevk eylemek azm-i kat'isinde oldukları gibi bi'l-cümle Ermeni ahâlî de bu azm-i kat'iyi bildiklerinden ana göre bir tavr u hareket ihtiyâr eylemişlerdir. Efkâr-ı ma'delet-disâr-ı şeh-r-yâriyelerinden herkes emin olup ancak bir

takım valiler ve sâir me'mûrinin vazîfe-i sadâkatlerini menâfi-i şâhsîyyelerine fedâ ederek mahzen irtikâb hevesiyle ne derecede taglît-i hakikat ve tertib ve hatta îcâd-ı mefsedet eyledikleri tevâtür-i külli ile sâbit olduğundan ve her neden ise bu gibi mes'elede sıhhat-ı tamme ile hâk-pây-i hümayûnlarına arz-ı esas [7] edilmediğini dahi gördüklerinden evvelce lüzûmunu arza mütecâsir olduğum ıslahâtı sırf hükümet-i seniyyelerinden beklemeyüb Avrupa devletlerinin müdâhale ve himmetlerinden beklemeğe alâkadârınca bir isti'dâd peydâ olmuştur.

Hudâ-negerde umûr-ı şarkıyyenin yeniden küşâdı arzu edilse hâl-i hâzırın buna bir güzel bahâne olacağı der-kâr olup fakat Avrupa devletleri mes'eleyi kapatmağa sâi olduklarından bir konferans teklifâtına girişmeyüb şimdiki sûretle hareket ediyorlar. Maa-mâ-fih İngiltere ve Rusya ve Fransa hükümetlerinin bu husûsda tamamen müttehid oldukları der-kârdır. Ve bi'l-cümle ifâdât-ı resmîyye ve istihbârât-ı husûsiyye ve zâhir ve bâtın-ı hâl bunu müeyyeddir. İngiltere hâriciyye nâzırının nutk-ı ahîri bir Ermenistan'ın vücûdunu red ile beraber lüzûm-ı ıslahâtı tasdik ve düvel-i selâsenin ittihâd-ı ârâ'sını te'kid etmiştir. Lüzûm-ı ıslahâtdan bahs mes'eleyi kapatmak arzusunu gösterir. Ve ihtimâl ki şimdiki hâlde hulûs-i niyyetle icrâ edilecek tedâbir-i cüz'iyeye bu maksada hizmet eder. Fakat bu tedâbirin veliyy-i ni'met efendimize zâhiren ve kavlen izhâr-ı sadakat ederek bi'l-cümle fi'lleriyile esâs-ı devleti hedme çalışan mürteklilere değil cidden sadık ve müstakîm me'mûrlara icrâ etdirilmesi îcâb-ı hâldendir. Yoksa her ne yapılsa müsmir olmayarak cereyân-ı ahvâli pey-der-pey kesb-i vahâmet etdirmekten [8] başka fâidesi olmaz. Ancak bu def'a düvel-i selâse süferâsının re'ylere de alınarak hüsn-i sûretle tesviye-i maslahat çâresi bulunmazsa bil'âhire konferans teklifâtı baş göstermesi heman muhakkaktır ki o vakit Makedonya mes'alesi ve sâirenin dahi inzimâmı menâfi-i hükümet-i seniyyeyi pek büyük mehâlîke dūçâr edeceği vâreste-i kayd-ı izâhdır.

Üçüncü Kısım: Hâl-i Mes'ele Çâreleri

Düvel-i selâse süferâsının ıslahât husûsunda hükümet-i seniyyeye bir program verecekleri rivâyet olunuyor. Bu husûsda süferây-ı mûmâ-ileyhümden resmen bir program aldığımız hâlde anın reddi pek müşkil olacağı gibi tahfif edilse de bu program ilerüde bir takım mutâlebâta zemin olur. Bu cihetle anlarla müzâkere ve muvâfakat istihsâline gayret edilerek netice-i kararı hükümet-i seniyyenin arzusu olmak üzere taraf-ı devletden teklif ettirmek daha ziyâde muvâfık-ı maslahat olur. Bir de ıslahât icrâ edilecek vilâyâtın ta'yîni maddesi mühim bir mes'ele-i ibtidâiyyedendir. Umûm Anadolu ve Suriye ahvâli muhtâc-ı ıslahdır. Veliyy-i ni'met efendimiz hazretleri sadîk ve müstakîm ve aklı erer bendelerinden Anadolu ve Rumeli vilâyâtına müfettişler [9] i'zâm buyursalar rızây-ı hümayûnlarına muhâlif nice ahvâl ika' edildiğine muttali' olurlar. Yoksa mevcûd valiler vasıtalarıyla hakikat-i ahvâli öğrenmek ihtimâli ve imkânı yokdur. Bu cihetle bi'l-cümle vilâyâtta idârenin ıslahına ve sû-i isti'mâlâtın ref'ine çalışmak elbetde daha muvâfıktır. Eğer ıslahât yalnız birkaç vilâyete tahsis edilürse evvelâ oraları ilerüde mümtâz ve belki müstakill bir memleket esâsı olmak üzere teşkil edilmiş olur. Ve sâniyen böyle ayrılacak bir parçaya sâir vilâyetlerden Hristiyan ahâlî muhâceret edeceklerinden ve belki de tarz-ı cedid-i idâreye alışmayan Müslümanlar terk-i memlekete başlayacaklarından ekseriyet-i İslâmiye olan yerlerde bile yavaş yavaş bir Ermeni ekseriyeti teşekkül ederek şimdi muhâl olan bir keyfiyet o vakit kesb-i imkân eder. Şark-i Rumeliyi Bulgarlara veren hâl evvelâ Berlin Muâhdesi ise sâniyen de ahâlî-i İslâmiyenin muhâcereti olduğu şüphesizdir. Bu mülâhazâta ve muayyen bir kıt'a için istenilecek şeyler umûm vilâyât için istenilemeyeceğine nazaran Ermenilerin külliyyetle sâkin oldukları yerlerde bir müstesnâ idâre teşkil eylemekden ise umûmen idâre-i vilâyâtı yoluna komak elbetde menâfi-i devlette daha muvâfık ve ahâlî-i İslâmiye hakkında

iki cihetle hayırlı olur. Ve ilerüde bir Hristiyan emâret ve hükümet esâsının vaz'ına da mânî-i kavî teşkil eder. Ne gibi ıslahât icrâsı iktizâ' edeceği cihetine gelince bu babda husûsât-ı [10] âtiyenin arzına cür'et kılınur.

Evvel emirde şurası şâyân-ı arzıdır ki nizamât-ı mevcûdenin icrâsı çok cihetlerce usûl-i cedide vaz'ına ihtiyâc bırakmayacaktır. Meselâ kanûn-ı cezada rüşvet ve irtikâb hakkında ahkâm-ı kâfiye mevcûddur. Hâlbuki me'mûrîn-i vilâyâtta bu iki fenâlık tabîat-ı sâniye hükmüne geçmiştir. Eğer kullarınca ara sıra mesmû' olan ahvâl mesmû-i hümayûnları olsa ma'rûzat-ı abidânemin ne derece mübâlâgadan ârî olduğu tezâhür eder. Ba'z-ı vali kullarının irtikâbları halk arasında mesel-i sâir hükmünde bulunuyor. Bu cihetle cümleden evvel iktizâ' eden tedbir âdi mürtekbilerin tevbih ve tekdiri ve bir daha fenâlık etmemelerinin te'mini ve müsâvî-i hâlleri kuttâ-i tarîke rahmet okutduran ba'z-ı başlı hâinlerin dahi cezâ-yi sezâlarına çarptırılmasıdır. Bu sûretle şikâyatın önü alınacağı ve menâfi-i hükümet-i seniyyelerince muzırrı teklifât kapuları kapanacağı kullarınca kavîyen meczûmdur. Muktedir ve müstakîm valiler bulunan vilâyetlerde hiçbir vakit bir fenâlık zuhûr eylemediği şimdiki kadar yüzlerce delâil ile sâbit olmuştur.

Bu tedbir-i esâsiyyeden sonra ba'z-ı tedâbire dahi ihtiyâc görülüyor. Ez-cümle vergilerin sûret-i tevzi' ve cibâyetinin ıslahı, umûr-ı adliyyenin şimdiki fenâlıklardan kurtarılacak bir sûret-i sâlimeye rabtı, [11] evvelce arz kılındığı vechile ilâ-nihâye devâmı kabîl olmayan bir takım tedâbir-i fevkalâdenin ref'i, lüzûm ve ihtiyâca göre vilâyâtta gayr-i Müslim me'mûrların tezyid-i mikdârı ve ba'z-ı yerlerde gayr-i Müslim vali muâvinleri ve sâire istihdâmıyla Devlet-i Âliyyeleri birçok me'mûriyetlere gayr-i Müslim ta'yîn eylemek istemediğine dâir câri olan efkârın izâlesi, sırf muhâfaza-i intizâm ve âsâyiş vazifesiyle mükellef olan candarmanın şimdiki intizâm-sızlığından tahlîsi ve vilâyâtta alay beğlerinin lâ-akall maâşlarını yirmi katına iblâğ eden

fenâlıklarına bir hadd verilmesi ile bir nisbet-i ma'kule üzere gayr-i Müslim candarma efrâdı dahi tahrîr olunması gibi her tarafda icrâsı mümkün ve hiçbir sûretle ne Ermenilere ve ne de sâir Hristiyan ahâlîye imtiyâz vermeyecek ve İslâm ahâlîyi de el-yevm kendilerince muhakkak olan zarûret-i mütezâyideden ve perişânî ve harâbîden kurtaracak tedâbir ile sâye-i muvaffakiyet-vâye-i zill-ullahilerinde saltanat-ı seniyyelerinin tamâmiyyet-i mülkiyesi ve ehl-i İslâmın istikbâli ve umûm ben-degân-ı seniyyelerinin refâh ve umrânı te'min edileceği bi-iştibâhdır.

Sırf veliyy-i ni'met-i a'zam efendimiz hazretlerine olan ubûdiyyet ve sadakat-i mahsûsa-i kem-terânemin ve hakikat-i hâli arz eylemek arzusunun sevkiyle vâki' olan işbu ma'rûzat-ı ben-degânem her ne kadar mûcib-i tasdî-i ser-akdesi mülûkâneleri olursa da hüsn-i niyyet-i âbidânemin takdîriyle mazhar-ı afv-ı şeh-r-yâripleri olmak ümidinde [12] bulunduğum muhât-ı ilm-i âlem-ârâ-yi tâc-dârîleri buyuruldukda ol-babda katibe-i ahvâlde emr ü fermân veliyyü'l-emr-i kerâmet-beyân efendimiz hazretlerindedir. Fi 3 Nisan sene 1311.

Âbd-i memlûkleri
Hakkı kulları [13]

Kaynakça

- BOA, YEE. 165-10.
ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972.
DOĞAN, Hamdi, *Sason Ermeni İsyancıları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2000.

GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Günay Göksoy Özdoğan, Büşra Ersanlı Behar, Hil Yayınları, İstanbul 2008.

İNAL, İbntülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, c. VI-X, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, TTK Yayınları, Ankara 1988.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.

MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, *Mir'ât-ı Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası*, Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.

MÜNİR SÜREYYA BEY, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel, Seher Dilber, Recep Karacakaya, Nuran Koltuk, Ümmihani Ünemlioğlu, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

OĞUZ, Mustafa, "II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar Işığında Ermeni Meselesi", *Tarihî Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Taşrada Ermeniler*, Ed. Mehmet Metin Hülagü, Musa Şaşmaz, İbrahim Ethem Atnur, Taha Niyazi Karaca, Mustafa Çolak, Recep Karakaya, c. 7, TTK Yayınları, Ankara 2014.

OĞUZ, Mustafa, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923 (Devletin Dış Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme)*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

PALMER, Alan, *Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

SHAW, Stanford J., Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmanlı, c. II, E Yayınları, İstanbul 2000.

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tebcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Van 1990.

ŞAŞMAZ, Musa, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

TAHSİN PAŞA, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Haz. Ali Ergenekon, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

TEKELİ, İlhan, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1999.